

**ӘБІЛҚАС САҒЫНОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**

ҚХА және ӘГП кафедрасы

Слайд-дәріс

Пән: ФИЛОСОФИЯ

Тақырыбы: «ЕРКІНДІК ФИЛОСОФИЯСЫ»

Барлық мамандықтардың студенттеріне арналған

Лектор: аға оқытушы Н.Ж. Сарсенбеков

Қарағанды 2022

ЖОСПАР:

1. Адам және оның еркіндігі.
2. М.Хайдеггердің шығармаларындағы еркіндік пен ақиқаттың байланысы. Еркіндік пен жауапкершілік (Ж.П.Сартр). Еркіндік және абсурд (А.Камю).
3. Ерік еркіндігі. Еркіндік деңгейлері. Оң және теріс еркіндік.
4. Еркіндік, әділдік, адамның өмірі мен намысы – адамгершілік-құқықтық құндылықтар. Құқықтың дүниетанымдық мәселелері.
5. Алаш қайраткерлерінің философиясындағы еркіндік және тәуелсіздік идеялары.

Еркіндік негізгі философиялық категориялардың бірі ретінде адамның мәні мен оның өмір сүруін сипаттайды. Әрбір дәуірде еркіндік мәселесі туралы сұрақтар қоғамдық қатынастардың сипатына, өндірістік күштердің даму деңгейіне, қажеттіліктер мен тарихи міндеттерге байланысты қойылып, шешімін тауып отырды. Антикалық еркіндік - бұл табиғи және ғарыштық тәртіптің атрибуты болды. Діни философияда шынайы еркіндік - Құдайда. Жаңа дәуір философиясынан бастап (Спиноза, Гегель, марксизм) еркіндік «таным қажеттілігі» немесе адам тұлғасының бастапқы автономиясы (Кант, Ницше, Бердяев) ретінде қарастырылады.

И.Канттан бастап, еркіндікті түсіндірудің екі аспектісі қалыптасты: «еркіндік» және «еркіндік үшін». Біріншісі, сыртқы бостандықты, яғни физикалық, экономикалық, саяси процестерге байланысты анықталды. Екіншісі, ішкі еркіндік - интеллектуалдық, рухани, адамгершілік тұрғысында зерттелді. Адам еркіндігінің философиясы И.Кант пен Г.Гегель, А.Шопенгауэр мен Ф.Ницше, Ж.П.Сартр мен К.Ясперс, Н.Бердяев пен С.Соловьев сынды ойшылдардың зерттеу пәніне айналды.

Антикалық классикалық философияда ерік ұғымы болмаған деген сөз жиі айтылады. Кейбіреулер тіпті «Аристотель психологиясында ерік жалпы болған емес, ол он бір ғасырдан кейінгі философиялық рефлексияның нәтижесіне шығарылтан концепт» деп те бой бермеді. Әрине, Аристотельде ағылшын тіліндегі «ерік еркіндігі» деген түсінікке сәйкес ұғым болған жоқ, мұны ғалымдар да мойындап отыр.

Аристотельдің атына айтылған мұндай сынның сыры еріктің табиғатына деген өзіндік ерекше көзқарасына байланысты болса керек. Қазір философтар ерік-жігерді интроспективті сана көрінісі деп есептейді. Ерік әрекеті - адамның белгілі бір ісін алдын ала жорамалдайтын және соған себепкер болатын санадағы әрекет; оның болу-болмауы әрекеттің ерікті немесе еріксіз екенін анықтайды.

Ерік еркіндігі осындай интроспективті әрекеттердің дүдәмал жағдаятында болады.

Эпикурлықтар мен стоиктердің адам іс-әрекетіндегі себептілік туралы мұндай байламды қаншалықты қабылдағаны әлі де айқын емес, бірақ Аристотельде еріктің бұл тұжырымдамасының болмағаны анық. Алайда кейінгі кезде осы идеяның кемшіліктері анықталып, беделі де біршама түсіп кеткен кезде, мұның өзі ол үшін артықшылық бола бастады. Ерікті, ниетті және рационалдықты зерттеп, зерделеуге тиіс. Демек, Аристотель трактаттарында ерік жөнінде ой қозғаған материалдар жетерлік, әрине, оның пікірлері қазір қолданылатын идеялармен сәйкес келмейтіні түсінікті.

Аристотель еріктілік туралы мынадай анықтама береді: мәжбүрлеуден немесе қателіктен ада әрекеттен туындаған нәрселер - ерікті. Мұндағы моральдық жүйеде мақсатты түрде таңдау идеясы (*prohairesis*) маңызды рөл атқарады: әрекетті таңдау - тұтастай өмірлік жоспардың бір бөлігі. Оның еріктілік туралы байламы рабайсыздау түзілген, *prohairesis* туралы тұжырымы да біздің өмірімізді құрайтын күнделікті моральдық таңдауларды сипаттау үшін тым тар. Ағылшын тілінде *prohairesis* деген сөзге сәйкес келетін термин де жоқ, мұның өзі бұл тұжырымның қолайсыздығын көрсетеді: Аристотельдің мораль терминологиясының көп бөлігі бүкіл Еуропа тілдеріне ыңғайластырып, бейімделді.

Еркіндік ұғымы өте көп қырлы, қарама-қайшы және тарихи өзгермелі.

Еркіндік идеясының қиындығы туралы айтатын болсақ, Гегель былай деп жазған: «бірде-бір идея туралы толық құқықпен айтуға болмайды, ол белгісіз, көп мағыналы, үлкен түсініспеушілікке қол жетімді және сол себепті шын мәнінде оларға еркіндік идеясы сияқты бейімделген».

Еркіндік философиясын қарастырған кезде Н.А.Бердяевтың еңбегін атамай өтуге болмайды. Ол: «еркіндік идеясы мен үшін ең алдымен жетілдіру идеяларынан, өйткені мәжбүрлі, зорлық-зомбылықты қабылдауға болмайды», - деп жазды.

Оның көзқарастарына деген қызығушылықтың туындау себебі - еркіндік тақырыбын философиялық ойлаудың орталық мәселесі етіп қойғандығынан және оның шешу жолдарын ұсынғандығынан болуы мүмкін.

Жан-Пол Сартр (1905-1980) ұсынған «экзистенциализм» тұлғаның бостандығы мен жауапкершілігі мәселелерін қарастыра отырып, тікелей өмірмен жақындасуға шақырады. Адам, Ж.П. Сартрдың айтуынша, «өзге емес, өз істерінің жиынтығы ретіндегі тіршілік иесі». Экзистенциализм аясында адами шындық адам өзі жасайтын экзистенция (тіршілік ету) процесі ретінде қарастырылады. Осылайша, яғни адамды анықтайтын негізгі дүние. Демек, танымдық емес, уайымды шындық басым.

Өмір сүру - бұл әрқашан мүмкіндіктен шындыққа, әрекетке көшу, яғни қалыптасуы.

Экзистенциалистер философиясындағы тіршілік ету (қалыптасуы) мәннен бұрын тұрмақ, демек мән тіршілік етуге тікелей тәуелді. Адам тіршілік еткеннен кейін ғана өзін толығымен көрсете алады. Тіршілік - бұл ерекше адами сипаттама, өйткені біз атап өткендей, сыртқы әлемнің заттары мен құбылыстары жоқ, олар тек сырт кейпінде ғана сақталған.

Әлем - бұл бөтен және дұшпандық нәрсе, дегенмен әлемсіз адамның өмір сүруі мүмкін емес, өйткені «болу – әлемде болу дегенді білдіреді».

Өмірге келу дәлелі арқылы ғана адам әлемге енгізілген, яғни кейбір нақты жағдайларда «өзгелердің» құрамында болмақ. Бұл жалпы бостандықтың объективті шектелуі, бірақ нақты жағдайда адам мүлдем бос. Оның артында абсолютті таңдау еркіндігі қалады. Бұл таңдау өзіне, «басқаларға», әлемге қатысты таңдау бар, әрі әрбір адам өзі үшін шынайы, әдемі және жақсылық нормаларын еркін белгілейді.

Тіршілік ету - бұл адам үшін ешқашан жат дүние бола алмайды. Шын мәнінде, ол индивидке өзін-өзі, түптеп келгенде, бүкіл әлемді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Адам өзі үшін ғана емес, өзін таңдай отырып, өзгелер үшін де жауапты болмақ.

Ж.П. Сартр пайымдағандай: Әу бастан берілген ешқандайда адам табиғаты жоқ! Адам «бастапқыда ештеңе айқындай алмайды. Ол уақыт өте келе адам болып қалыптасады, оның үстіне, адам өзін қалай жасап шығарса, солай қалыптасады. Осылайша, адам табиғаты жоқ...».

Ж.П. Сартр бойынша: «адам еркін болуға тұтқындалған». Тұтқындалды! Яғни, адам кез келген жағдайда әрқашан таңдауға мәжбүр. Тіпті таңдауды қаламаса да, түбінде - ол оның таңдауы болып табылады.

М. Хайдеггер тіршілік ету мәннен бастау алады деп тұжырымдады: болмыс бәрінен бұрын өмір сүреді әрі болмыс дегеніміздің өзі адамның өзі болмақ немесе М.Хайдеггерше адами ақиқат болып табылмақ. Бұл жерде адам өзін адам ретінде қалыптастыра отырып, өзін жасайды. «Адам - бұл ең алдымен субъективті уайымшыл жоба... Бұл жобаға дейін ештеңе де өмір сүрмейді, тіпті аспаннан туатын ақыл да жоқ, ең соңында адамның болмысы қандай болса адам да сол күйінде қалыптасады....

Экзистенциализм әрбір адамға өз болмысын иеленуге және толығымен тіршілік етуіне үміт артады». Бұл мәлімдеме бойынша, адам өзінен асып шыға алмайды деген қорытындыға әкеледі.

Оның өзі қалыптастырған заңынан басқа үстінен қадағалайтын объективті заң жоқ, ешқандайда «қажеттілік», моральдық императив» оған үстемдік ете алмайды. жоқ. Адам өз еркімен берілген және бұл оның еркіндігі ретінде жарияланған: «Адам - бұл еркіндік».

Экзистенциализмнің өкілі ретінде Альбер Камю нигилистік абсурд философиясынан моралдық гуманизмге бағытталған жолдан өтті. Экзистенциалистер адамға қызығушылық танытты, бірақ оны ғылыми әдістердің көмегімен зерттелетін объект ретінде қарастырмады. Олар адам өмірінің *экзистенциалдарын* зерттеуде, индивидтердің нақты өмірі мен жағдайын талдауға баса назар аударады. Өйткені адам болмыс - әлемде, бірақ болмысы адамды туғаннан бастап өлімге қауіп төндіретін негіз болып табылады.

Адамның трансценденциясы оның экзистенциясына негізделген, ол адам өмірінен тыс ұмтылу және жеке адамның өз аяқ-қолдарына тартылуы процесінде болмысты табу ретінде түсіндіріледі. Адам әрқашанда өзінің еркіндігін көрсете отырып, сонымен өткенін және таңдауын объект ретінде жай ғана қарап қоймайды, тек бұл мүмкіндіктен өлім шектемейінше. Дәстүрлі түрде ерік бостандығы туралы мәселе былай қойылды: егер менің еркім әлемдік себеп-салдарлық байланыстардың күрделі жүйесіне кіріп, оның заңдарына амалсыз түрде кірсе - оның еркіндігі детерминацияланған және қатаң шектелген болып табылады.

Аристотель еріктілік туралы мынадай анықтама берді: мәжбүрлеуден немесе қателіктен ада әрекеттен туындайтын нәрселер - ерікті. Мұндағы моралдық жүйеде мақсатты түрде таңдау идеясы маңызды рөл атқарады: әрекетті таңдау - тұтастай өмірлік жоспардың бір бөлігі.

Неміс классик философтарының бірі И.Г. Фихте былай деп жазды: «Әр сәтте... өмір сүру барлық өткен сәттермен анықталған және барлық болашақ сәттерді анықтайды, және де жыл сайынғы жағдайды ойлау мүмкін емес... әйтпесе, ол бар».

«Ерік бостандығы» - ұтымды агенттердің түрлі баламалардан әрекет ету жолын таңдау қабілетінің белгілі бір түрін білдіретін арнайы философиялық термин. Зерттеушілер арасындағы басты келіспеушіліктер осы қабілеттің қандай түрі еркіндігіне қатысты. (Және бұл қандай келіспеушіліктер! Философтар екі мыңжылдықтар бойы ерік бостандығы туралы мәселені талқылап, әрбір маңызды философ бір-бірімен пікір алмасты.) Философтардың көпшілігі ерік бостандығы ұғымы моральдық жауапкершілік ұғымымен тығыз байланысты деп болжайды.

Мұндай көзқарасқа сәйкес, еркін ерік бойынша әрекет ету - өз әрекеті үшін моральдық жауапкершілік атқарудың метафизикалық шарттарына сәйкес келу. Бірақ ерік еркіндігінің мәні оның моральдық жауапкершілігімен байланысты шектелмейді. Ерік бостандығы адамдардың жетістіктеріне (яғни, неге табандылық пен шығармашылық жұмыс мақұлдауға лайық), жеке тұлғаның автономиясы мен қадір-қасиетіне, сондай-ақ махаббат пен достыққа берілетін құндылықтарға лайық шарты болып табылады.

Ерік - адамның ішкі және сыртқы кедергілерді жеңумен байланысты өз мінез-құлқын (қызметі мен қарым-қатынасын) саналы түрде реттеу.

Ерік бұл тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі. Бұл сапа адамның өз өмірінің еркін және саналы субъектісін жасайды. Мақсат қоюға және қол жеткізуге мүмкіндік береді. Адамның ерік-жігері белгілі қасиеттермен сипатталады. Ең алдымен, алға қойылған мақсатқа жету жолында туындайтын елеулі қиындықтарды еңсерудің жалпылама қабілеті ретінде ерік күшін бөліп көрсету қабылданған.

Ерік ұғымын түсіндіруде неміс ойшылы Иммануил Канттың (1724-1804) жұмыстары маңызды мәнге ие болды. Адам, И.Канттың пікірінше, ақылға қонымды адам ретінде өз күш-жігерімен өз табиғатының алғашқы болмысынан шығып, адамзат жағдайына көтеріле алады, соның арқасында ол өзіне мақсат қоя алады, өз білімінің жетіспеушілігін толықтыра алады және өз қателіктерін түзете алады; және бұл моральдық тәжірибелік ақылдың сөзсіз ұйғарымы. И.Канттың тәжірибелік ақыл-ойы адамның жалпы адамгершілік мақсатын және еркіндіктің арқасында мүмкін болатын нәрсенің бәрін қамтиды.

Бұл көзқарасты ең танымал неміс ойшылдарының бірі Артур Шопенгауэр (1788-1860) қоштайды. Ең алдымен, Канттың ең үлкен еңбегі олардың арасындағы интеллект арқылы құбылыстар мен заттардың ара-жігін ажыратудан тұрады, сондықтан заттар шын мәнінде өздері сияқты таныла алмайды. Тек қана А.Шопенгауэр үшін өзіне зат - бұл ерік, ал әлем - құбылыс. Алайда, А.Шопенгауэр Канттың еңбегін заңды түрде бағалай отырып, соңғысының «қателігін» айналып өтпеді. Оның «Әлем ерік және түсінік ретінде» еңбектері және, әсіресе, «Этиканың негізгі екі мәселесі» Канттың еріктілік тұжырымдамасын сынап отырып, талдау жасалынған.

Қазіргі кезде қоғамның тарихын қалыптастыру негізінде мақсатталған жұмыс жандануда. Өз елінің, мемлекетінің тарихын біле отырып, соңғы жылдардағы қалыптасқан Тәуелсіздіктің құнын ерекше түсінуге мүмкіндік береді. Әрбір жер өзінің ұлы ұлдарын туатыны белгілі. Қазақ даласы Кенесары хан, Сырым, Исатай, Махамбет және тағы да басқа сияқты даңқты батырларды мақтан тұтады. Қазақ халқының тарихы еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес ешқашан тоқтатылмайтынын көрсетеді. Осы көпғасырлық күресте ХІХ және ХХ ғғ. ұлттық интеллигенциясының өкілдері де соңғы рөл атқарды.

Алаш қозғалысының және бірінші саяси партиясының пайда болуы, Алаш Орда үкіметінің өсіп келе жатқан азаматтық жетілуі мен қазақ саяси элитасының туған халқының болашақ дамуының тағдырлы мәселелерін шешуге қабілетті жоғары әлеуетінің куәсі болды.

Алаш қайраткерлері мен қазақтың басқару элитасының, ғылыми және шығармашылық интеллигенциясының өкілдері қазақ мемлекеттілігінің іргетасын қалады. Бүгінгі таңда, 1920 жылдардың басында Алаш Орданың мүшелері сызған шекара мемлекетте өмір сүрудеміз.

Алаш көшбасшылары Орта Азияны ұлттық-аумақтық межелеу және қазақ жерлерін біріктіру процесіне белсенді қатысты. Алаш зиялылары Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, А. Беремжанов, М. Шохай, Ж. Ақпай, М. Тынышпаев, Ә. Ермеков, сондай-ақ, ұлт жанашырлары С. Ходжанов, Т. Рысқұлов, С. Мендешев, С. Сейфуллин, С. Асфендияров, С. Сәдуақасов, Н. Нұрмақов және басқалары қазақ аумағының тұтастығын қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін жұмсады.

20 ғасырдың басында дүниеге келген Алаштықтардың идеялары Қазақ жерінде тәуелсіздікті орнатуға бағытталып, жүзеге асыру болды. Тарих толқынында уақыт бірқалыпты тұрмайтындығы диалектикалық құбылыс, оның үстіне ұрпақ жаңармақ, дегенмен, болашақ үшін Алаштықтар аңсаған қоғамды келешек жалғастыратын болады.